

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. NE fot. 1982. – *Südostansicht der Kirche.*

ANSAGER KIRKE -

ØSTER HORNE HERRED

Sognet nævnes første gang o. 1291 i Ribe Oldmoders fortegnelse over domkirkens fabrica-gods.¹ I samme bogs kirkeliste, indført ved midten af 1300'rne, er kirken sat til en afgift på 4 skilling sølv (jfr. s. 1020f.).

- Kronen afhændede 1696 kirken til amts- og proviantforvalter Poul Zachariassen Grønnewald til Hesselagergård.² 1701 købtes kirken og nabokirkerne i Torstrup, Horne, Hodde og Tistrup af landsdommer Jens Lassen til Nørholm, hvis arvinger ved en landemodedom 16. juni 1717³ (bekræftet af Højesteret

17. maj 1719) på grund af bygningernes misligholdelse blev fradømt patronatsretten, der vendte tilbage til kronen.⁴ Kaptajn Frederik Lassen til Nørholm købte imidlertid atter kirkerne 1720,⁵ hvorefter de fulgte Nørholm gods (fra 1742 slægten Teilmann, jfr. ind-

skrift på ↑altertavle), indtil de overgik til selveje, Ansager kirke 1916.⁶ -

Ved klokkeskatten 1528⁷ måtte kirken afgive to klokker (se ↑klokker). Sognekaldet blev 1555⁸ forbedret ved tillæg af 4 ørter korn fra kongetienden. Skibets loft var 1718⁹ så brøstfældigt, at det ikke kunne bruges til oplagring af kirkens korn. -

Ifølge præsteindberetningen til Ole Worm 1639¹⁰- skulle kirkens byggematerialer, »frådmur« (sandal), være hentet i Kirkebjerg, sydøst for Stenderup, og tømmeret stamme fra Skovlund ager, også kaldet Bjælkager. I samme indberetning nævnes et ↑kors, - Stenderup kors, på Kvie mark. -

Kirken blev 1889-90 udvidet med to korsarme, efter at repræsentanter for menigheden havde fremført -

ønsket om en udvidelse, og det endog havde været overvejet at nedbryde den gamle kirke.¹¹ Filialkirker i Stenderup og Skovlund, i sognets østre og nordre del (s. 1593ff.), blev taget i brug henholdsvis 1909 og 1910. De tre sogne udgør et fælles pastorat med egne menighedsråd.

Sagn. En revne i kirkens nordøstre hjørne skal være slået af trolden Nekkus i Kvie sø, i vrede over at sognefolkene havde frataget ham hans fiskespyd.¹²

Kirken ligger i den sydlige del af byen på en svag højning. Kirkegården (fig. 2), der i to omgange er udvidet mod syd, hegnes mod nord og øst af høje jordfyldte kløvstensdiger, bevokset med hybenroser. Norddiget er udvendig, mod gaden, sat i cement. Det nye areal omgives mod øst og vest af græsklædte jordvolde; østdiget har på ydersiden en lav kløvstensbeklædning og på toppen en hæk. På vestdiget er plantet lægivende træer.

Den gamle *hovedindgang* i nord, opført 1775 og tidligere kaldet »ligporten«,¹³ består af køreport og fodgængerlæge mellem murede rødstenspiller med aftrappet granitafdækning, kronet af granitkugle, i sin udformning svarende helt til lignende indgangspartier ved de øvrige Nørholmske kirker: Torstrup (s. 1418), Hodde og Tistrup (s. 1494). Pillerne er muret af godsets mørkbrændte teglstens, og i hver af de tre piller indgår en sten med årstallet »1775« (svarende til

en mursten i skibets sydvesthjørne). En østre køreport, ommuret 1982, er formet på samme måde, og en port i samme side længere mod syd er en nymuret kopi af de to gamle. I vest er en nyere ganglæge.

Kirkegården, der tidligere hegnedes af markstensdiger (1768: »stengærde af kamp«),¹⁴ havde i 16-1700'erne tre *†indgange* (»stetter«), en i øst, nord og vest. De to første var murede, mens den sidste, der synes sløjfet o. 1720, vist var af træ. – Blyet fra den østre stette blev 1688¹⁵ brugt på kirken, hvorefter den blev tækket med ege-fjæl. Den blev 1693¹⁵ repareret af muremestrene Hans Christensen og Oluf Pedersen og har muligvis været en *†portal*, idet det 1713 hedder, at »den fattes tag og tømmer«.⁹ Nordre stette var da tækket med tegl. Begge indgange blev 1721 ommuret med 2000 gule klinker og 200 røde sten.³ – Under lågerne var der *†jernriste* i trærammer og drejelige hvirvler (»korstræer«). Fløje af jerngitre anskaffedes 1898.¹⁶ I kirkens forfaldsperiode klages 1715 over, at »bæster løber ind og nedtræder de dødes grave«.³

Et skifertækket *†ligkapel* i kirkegårdens sydøstre del er 1987 afløst af nybygget *kapel*, gravkontor og materialrum i to for hinanden forskudte bygninger, hvidkalkede og med teglhængte sadeltage (arkitekt Peter B. Villadsen, Grindsted).

BYGNING

Kirken består af romansk kor og skib samt senmiddelalderligt tårn i vest med spir fra 1775. Kirken blev som nævnt 1889-90 udvidet med to korsarme, og samtidig nedbrød man et våbenhus foran skibets syddør. Orienteringen er omtrent solret.

Materialer. Den romanske kirke, 21,5 m lang og med forholdsmæssigt stort kor, er opført af sort- og okkerbrun *sandal*, som er afsat i hedeslettens øvre jordlag og ligger fremme ved åen lidt syd for kirkegården. De største kvadre (op til 40 cm høje) er anvendt i hjørnerne; hovedparten er betydeligt mindre, som oftest ganske små, alle udformet til egentlige kvadre og anbragt regelmæssigt, så to, tre eller fire danner

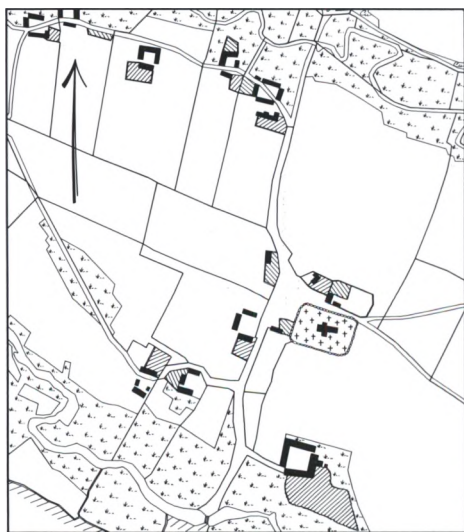
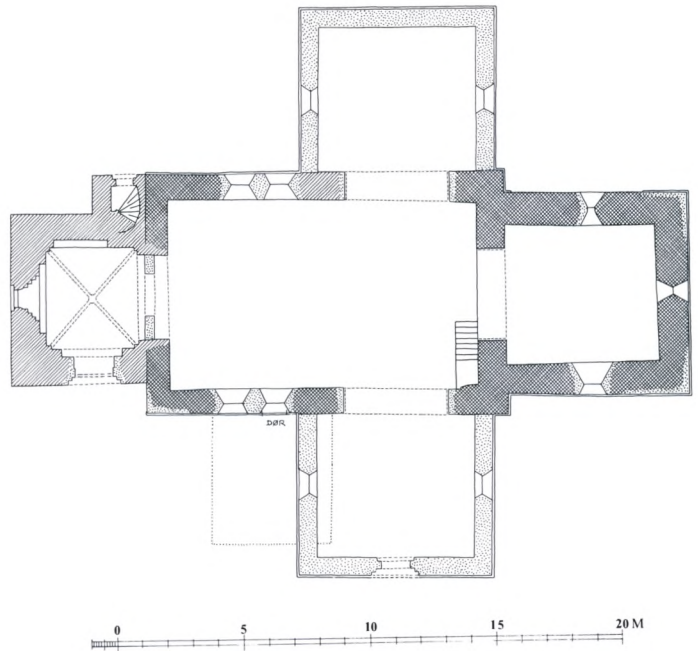

Fig. 2. Matrikelkort 1:10000. Målt af Rosenkilde 1819. – *Katasterkartet, Verdenssen 1879.*

Fig. 3. Grundplan 1:300. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. Tegnet af MN 1988. – *Grundriss*.

støbelag af passende højde. Også den skrånede sokkel er af sandal, og det samme gælder de få kilesten, der ses over korets nordvindue. Hist og her, bl.a. i korets nordside, er brugt *granitkvadre* lige over soklen, og den bevarede, nedre halvdel af skibets syddør samt dennes overligger er ligeledes af granit. Soklen har været ens hele vejen rundt, men er nu mange steder stærkt forvitret. Korets sokkelniveau falder kendeligt mod det sydøstre hjørne.

Efter sidste restaurering 1977-78 står dele af kirkens sandal-facader blanke, mens de hvidtede partier i hjørnerne dækker over udbredte reparationer med teglsten.

Kirkens særegne bygningsmaterialer omtales allerede i sognepræst Hans Bertelsens indberetning til Ole Worm 1639 (jfr. historisk indledning).¹⁰ 1843 skriver den historisk interesserede præst V. Ramsing: »Ved kirkens bygning har man benyttet en stor del jernal, hvoraf endnu

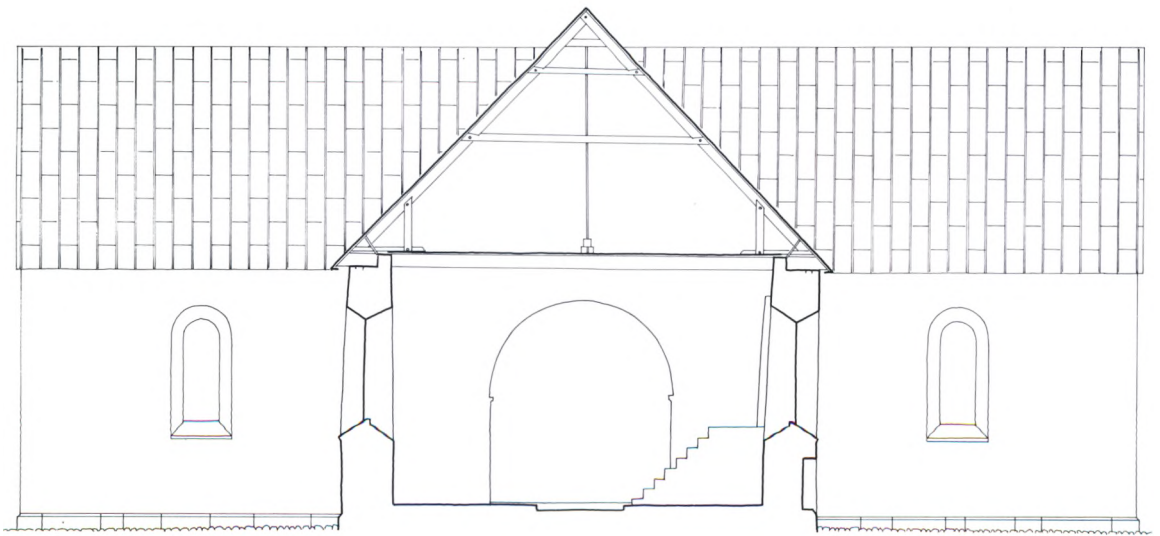

Fig. 4. Tværsnit 1:150 gennem skibets vestende set mod øst. Målt af Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981. Tegnet af MN 1988. – *Querschnitt durch Westteil des Schiffs nach Osten*.

Fig. 5. Den nedre del af skibets syddør (s. 1570) med indmuret alterbordsplade (s. 1576). NE fot. 1982. – *Südeingang, Schiff, unterer Teil mit eingemauerter Altartischplatte.*

store lag findes i sognet. Murene er opført som

sædvanligt, indvendig opfyldt af en uordenlig masse af kalk og kampesten«. Han synes at have været af den formening, at alen indgik side om side med teglsten som oprindeligt materiale: »alen findes anbragt mellem de brændte mursten, både på den indre og ydre side af muren uden at den nogenledes er fortæret eller forvitret«.17 – Ifølge Jacob Helms var kirken 1874 så stærkt overkalket, at materialerne ikke kunne ses. 1886, forud for ombygningen, fandt arkitekt F. Uldall, at kirken var dels af al, dels i mindre grad af kløvet og hugget granit. Skråkant-soklen manglede på en del af skibets nordside. Ved reparationer var der anvendt mursten, men facaderne forekom så stærkt om muret og kalket, at det var svært at se det oprindelige materiale.

Døre og vinduer. Norddørens plads anes lige

modsat syddøren. Af den sidstnævnte, der var i brug indtil korsarmenes opførelse og våbenhusets nedbrydning, er som nævnt kun bevaret det nederste parti (fig. 5), idet et vindue har opslugt den øvre del. Overliggeren, 134 cm lang og 30 cm høj, har på de tre sider en lille rundstav, og en tilsvarende findes på undersiden, men kun i lysningsbredde og ledsaget af en lille rille. Døren er lukket med en alterbordsplade af granit med helgengrav (se †)alterbord).

At dømme efter dørenes forholdsvis østlige placering er det tænkeligt, at begge skibets langmure har haft tre vinduer, hvoraf det vestligste par har siddet vest for dørene. Alle skibets oprindelige vinduer var dog væk længe inden korsarmenes tilkomst; formentlig er de sidste spor forsvundet i forbindelse med en hovedreparation 1775.¹⁸ 1862 var der et stort vindue i syd og to i nord, det første af træ og de sidste med støbejernsrammer.¹⁶ – I koret er bevaret et romansk vindue i øst og et i nord. Vinduerne er udvidet i lysningen og muligvis også i de smigede karmsider. Over nordvinduets østre halvdel ses fem kilesten af et rundbuet stik, hvoraf resten synes at være gået tabt ved en udvidelse i vestre side.

Indre. Korbuen er omdannet 1889-90. Vangerne med skråkantede kragbånd kan være de oprindelige, mens den runde bue er ommuret i smag med korsarmenes arkader. Både kor og skib har bjælkelofter, i koret stærkt bomkantet og antagelig samtidig med tagværket (se ndf.). Ifølge en malet *indskrift* på fjerde bjælke regnet fra øst blev skibets loftsbjælker udskiftet 1614: »Anno 1614 lod Her Haans B. S. oc Chresten P. S. indlegge disse Bjelcker« (senere tilføjet): »Aar 1845 lod Ejerinden I. C. R(osenørn) T(eilmann) Kirken male«. De førstnævnte navne dækker over sognepræst Hans Bertelsen og kirkeværgen Christen Pedersen.¹⁹

Gavl. Korgavlen og skibets østre gavlspejds er som det øvrige murværk af sandal og pudset og hvidtet med undtagelse af korets østside, hvor kalken blev rensat af ved sidste restaurering. I korgavlen er i nyere tid brudt en rundbuet, retkantet glug og i skibets østgavl en lav dør. Skibets vestgavl blev forud for tårnbyggeriet brudt ned indtil en meter over bjælkehøjde. En dør fra mellemstokværket til skibets loft er formodentlig etableret i forbindelse med murerarbejder på tårnet 1750 (se ndf.).

Korets *egetagværk*, antagelig fra 1500'erne, er af slet kvalitet og overvejende bomkantet. Konstruktionen er den vanlige med to lag hanebånd og korte spærstivere, men heri indgår rester af et formentlig romansk (†)tagværk af den såkaldte Arrildtype med to sæt skræstivere (jfr. DK).

Fig. 6. Kirken set fra nordøst. NE fot. 1982. – *Nordostansicht der Kirche.*

SJyll. s. 2701), der stærkt omsat endnu findes over skibet, hvor det er suppleret 1889-90 og 1976. - Korets syv spærfag er i nord nummereret med øksehugne streger fra vest mod øst, i syd og i midten med bomærkelignende figurer.

Tårnet, hvis hvælv er dekoreret af den såkaldte Liljemester (se kalkmalerier), er lige som tårnet i Ølgod formentlig opført i tiden o. 1500-20. Materialerne er munkesten i munkeskifte over et bindigt granitkvaderskifte. Østmuren hviler som nævnt på skibets delvis nedbrudte vestgavl. Tårnrummet har til alle sider spidsbuede skjoldblændinger, hvilende på hjørnepiller med halvtstensfremspring for krydshvælvets retkantede kvartstensribber. I vest er et mangefalset vindue, hvis udvendige fladrundbue stemmer godt overens med den skalmuring, der blev foretaget

1748 (jfr. jernankre med årstal midt i vestfacaden). Den rundbuede arkade mod skibet blev 1890 lukket med en skillevæg i forbindelse med tårnrummets indretning til forhal; samtidig blev der brudt en spidsbuet, falset dør i sydsiden.

Der er adgang til det høje mellemstokværk gennem en fladbuet underdør med spidsbuet spejl i tårnets nordside, hvor en spindeltrappe med loft af udkragede binderstik leder op til en overdør i mellemstokværkets nordmur. Denne etage har til hver af de frie sider to høje, fladbuede blændinger, hvoraf syd- og vestmurens er helt tilmuret i forbindelse med tårnets ombygning 1748 og 1750 (sidstnævnte årstal samt patronens forbogstaver AT (for Andreas Teilmann) ses øverst i sydfacaden). Arbejderne 1750, der udførtes af Otto murmester fra

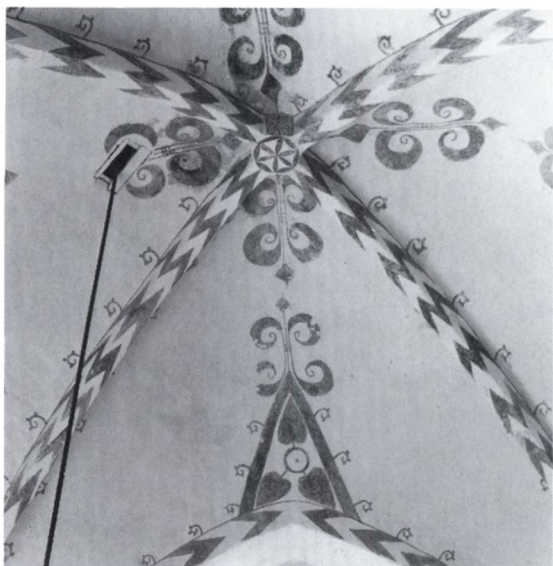

Fig. 7. Kalkmalet dekoration i tårnets hvælv, udført af den såkaldte Liljemester o. 1500-20 (s. 1574). NE fot. 1982. – *Gewölbmalerei im Turm, sogenannter Lilienmeister, um 1500-20.*

Varde,²⁰ har formodentlig omfattet hele det lave klokkestokværk, der til hver side har et fladrundbuet glamhul. Udvendig, mod øst og nord, ses lige under murkronen et dobbelt savskifte. Tårnet, der oprindeligt havde *†sadeltag*, fik ligesom de øvrige Nørholmske kirker 1775 sit nuværende *pyramidespir*, kronet af en Teilmannsk trane.

I *Våbenhuset* foran skibets syddør blev nedbrudt 1889-90 i forbindelse med sideskibenes opførelse og tårnrummets omdannelse til forhal. Det var 5 m langt, 4,75 m bredt og side-murene målte 2,2 m i højden.¹⁶ Det nævnes første gang 1693,¹⁵ da muremestrene Hans Christensen og Oluf Pedersen var beskæftiget i tyve dage, men synes ifølge Uldalls beskrivelse 1886 at have været et senmiddelalderligt hus. Det var i det væsentligste opført af munkesten, stærkt berappet og kalket. Den falsede dør i syd var afsluttet med en fladrundbue, der må være kommet til 1775,¹⁸ da huset blev forhøjet og fik blytag, efter at det siden 1600'rne havde haft tegltag. To små støbejernsvinduer, et i hver side-mur, var indsat i nyere tid.

Vedligeholdelse og istandsættelser indtil 1889. Skibets bjælkeloft blev som nævnt udskiftet 1614,

og 1693 arbejdede muremestrene Hans Christensen og Oluf Pedersen på våbenhuset og den østre stette, og kirken blev kalket ude og inde.¹⁵ Som andre Nørholmske kirker led Ansager o. 1710-20 vanrøgt på grund af manglende vedligeholdelse, hvilket 1717 førte til fradømmelse af patronatsretten (jfr. historisk indledning). Synet noterede 1713,⁹ at kirken ikke var blevet hvidtet indvendig i mange år; taget var utæt, og det regnede ned adskillige steder. 1718 var loftet så brøstfældigt og »så ganske oprådnat, at der er fare ved at gå derpå, endsige det skulle tjene til at lægge kirkens korn derpå, om kirken skulle det behøve«. Af et syn i sommeren 1720 over de udførte arbejder fremgår det, at tårnets nordvestre hjørne og vestsiden var skalmuret med 1500 røde klinker, og at der var indsat nye jernankre i tårnet og nye »vinduesjern« i samtlige vinduer.³

Tagbeklædning. Med undtagelse af våbenhuset, der fra slutningen af 1600'rne til 1775 havde tegltag, var kirken indtil 1889 overalt tækket med bly. 1688¹⁵ omstøbte og genoplagede Hans blymester, Haderslev,²¹ med en svend i 14 dage 20 skippund bly på skibet. 1690 blev blyet på tårnets sadeltag omstøbt, og 1693 omlagde Knud Jensen blymester to fag på skibets sydside, og det følgende år fire fag på nordsiden.¹⁵ 1765 blev hele skibets nordside lagt om, og der blev også lagt bly over trappehuset, som tidligere havde været teglhængt og en tid var dækket med brædder.¹⁸

Kirkeejeren Steffen Nielsen Ehrenfeld lod i 1730'rne lægge nyt bræddeloft og murstensgulv. I Christian Teilmanns tid som patron blev som nævnt tårnets vestside skalmuret (jfr. årstallet her »1748«), og to år senere lod sønnen Andreas Charles Teilmann tårnets klokkestokværk om-mure, og kirken blev indvendig »stafferet og prydet, så den overalt var bragt i fuldkommen og ønskelig stand« (jfr. panegyriske indskrift på *†altertavlen*). – Ved en *hovedistandsættelse* 1775¹⁸ fik tårnet sit nuværende pyramidespir, våbenhuset blev forhøjet, og der indsattes overalt nye *†vinduer*, der vel i udformning har lignet de samtidige, falsede og fladrundbuede åbninger i Torstrup kirkes nordside (sml. s. 1424). Murværket i kor og skib blev repareret, og der murede nye

piller ved kirkegårdsindgangene. Murstenene er mørkbrændte teglsten fra Nørholms eget teglværk, grundlagt 1754,²² herimellem *mærkede sten* med »ACT 1775« (jfr. lignende teglmærker i Torstrup kirke, s. 1418, og i Nørholms hovedbygning).

Ifølge en malet indskrift på en af skibets bjælker (jfr. ovf.) lod ejeren Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann kirken male 1845. Ved sit besøg 1874 beskrev arkæologen Jacob Helms bygningen som »en ikke stor, ret venlig udseende, helt overkalket kirke, der også i det indre var meget velholdt«. Med hedernes opdyrkning blev kirken imidlertid for lille til det udstrakte sogn.

Ved kirkens *ombygning og udvidelse 1889-90* opførtes to korsarme af samme bredde som koret. Arbejdet udførtes under ledelse af arkitekt H. F. J. Estrup, Horsens.²³ der i de foregående år havde foretaget en hovedstandsættelse af Horne kirke (se s. 1449f.). Murene er af teglsten over en skråkantet sokkel af granit, og korsarmene forbindes med kirken ved to store, rundbuede arkader, brudt i skibets sidemure og udformet som korbuen, der samtidig blev ommuret. En fælset rundbuet dør i syd leder ind til søndre korsarm, og i hver af de fire flankemure er rundbuede vinduer, hvis form er gentaget i et nyt vindue i korets sydside samt i to tvillingevinduer i skibets vestende. Alle tagflader, undtagen tårnets, blev tækket med skifer; i det indre fik korsarmene fladt bjælkeloft, og i hver ende af det nyskabte nord-syd gående tværskib opsattes tømrede pulpiture. Gulvet blev lagt af hårdtbrændte, gule fliser. – Som nævnt nedbrød man samtidig våbenhuset ved skibets sydmur og etablerede en ny spidsbuet dør i sydsiden af tårnrummet, der omdannedes til forhal, idet tårnbuen blev lukket med en halvtens skillevej, hvori der er anbragt en fløjddør.

Efter en *hovedrestauration 1977-78* ved arkitekterne Richard Aas og Herlöv Thorup, Varde, står kirken i dag præget af ombygningerne 1775 og 1889-90. Skifertaget over kirke og korsarme er igen afløst af bly, og i et diskutabelt forsøg på at oplive de romanske facader har man ladet parterne med det særegne byggemateriale, sandal,

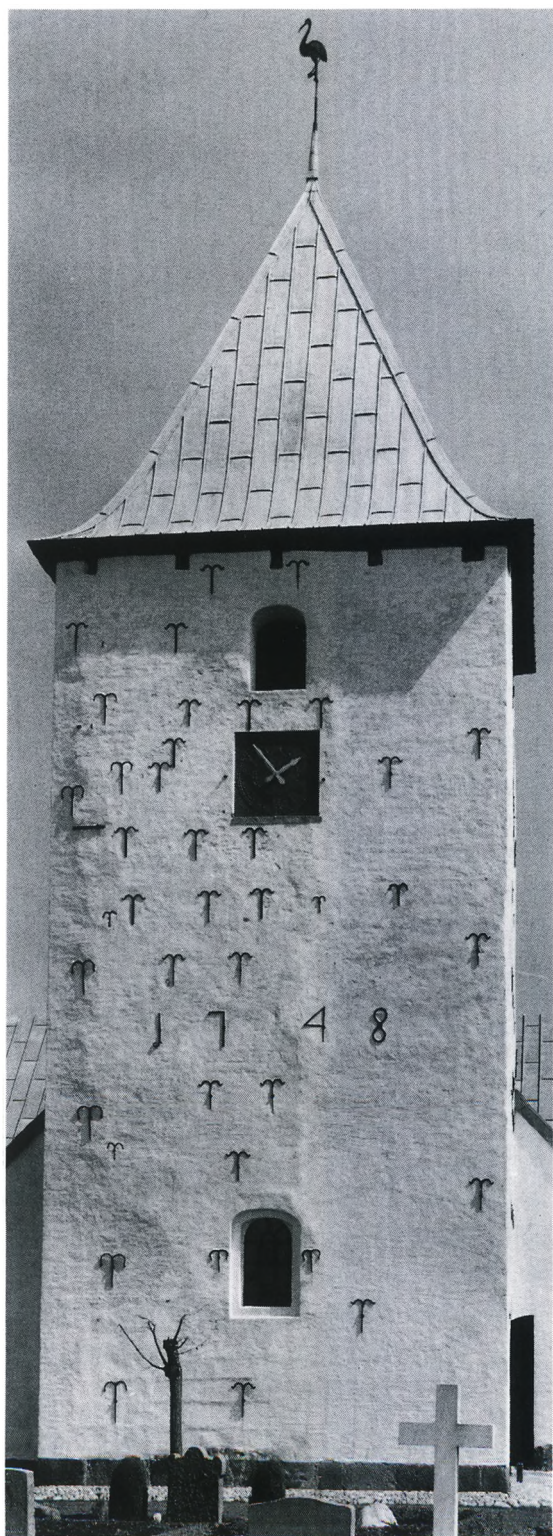

Fig. 8. Tårnet set fra vest, med spir og vindfløj fra 1775. NE fot. 1982. – *Westansicht des Turms, mit Kirchturmspitze und Wetterfahne von 1775.*

Fig. 9-10. Relikvieæske af bly, 1200'rne (s. 1576). 9. Helhed. 10. Æskens underside med indskrift. LL fot. 1988. – 9. *Reliquienbehälter, Blei, 13. Jahrhundert.* 10. *Rückseite mit Inschrift.*

stå upudset og uden hvidtekalk. Indvendig er kirken hvidtet; korets loftsbjælker står ubehandlede og brædderne røde, i skibet er bjælkerne røde og brædderne brune.

Varme. Kirkens første varmeapparat (fig. 25), en cirkulationsovn, en såkaldt »kappeovn« efter Recks patent, blev 1890 opstillet i skibets nordøstre hjørne i forbindelse med kirkens udvidelse.²⁴ Den afløstes 1926 af en kalorifer, anbragt under nordre korsarm.²⁵ 1965 blev kirken tilsluttet byens fjernvarmeanlæg.

Vindfløj. Spiret smykkes ligesom kirkerne i Torstrup, Horne og Tistrup (sml. s. 1026 og 1425 med fig. 11) af en Teilmannsk trane, af kobber, opsat 1775.¹⁶ Den blæste ned 1825²⁶ og synes først at være genopsat 1845.²⁷

KALKMALERIER

I *tårnhvælvet* (fig. 7) afdækkedes 1978 en dekoration i okker og gråsort af den såkaldte Liljemester, formentlig udført o. 1500-20 og helt i samme manér som lignende udsmykninger på egnen (sml. bl.a. Jerne, Janderup, Horne og Ølgod): sparer på ribber og buer med udløbende, små stilkede blade og malerens karakteristiske liljeornament i trekantet indramning. Øverst i de fire kapper er stilliserede franske liljer og i toppunktet en lille seksbladet roset.

†*Kalkmalerier.* I korets og skibets vægge fremkom under restaureringen 1977 sporene af en formentlig senmiddelalderlig udsmykning. Bedst bevaret var en lille passertegnet, rødmalet roset i skibets vestvæg ind mod tårnbuen (diameter: 25 cm). Det er sandsynligvis samme maler, der har udøvet sin kunst i korets sydøstre hjørne, hvor der på sydvæggen fandtes et halvcirkelslag med radius 60-70 cm, dannet af et bånd med to sorte streger, udfyldt med slyngede, røde streger. Fra båndets underkant løb som eger i et hjul røde og sorte streger ind mod centrum, ca. 1,8 m over gulv. På den tilstødende del af korets østvæg fandtes mindre rester af en lignende tegning, der som det øvrige blev overkalket efter en registrering.

INVENTAR

Oversigt. Fra kirkens ældste tid stammer både den romanske granitdøbefont, en alterbordsplade, den senromanske klokke og en *relikvieæske med magisk indskrift, nu i Nationalmuseet. Den er fundet i det murede alterbord, der stammer fra senmiddelalderen ligesom tre store helgenfigurer (o. 1475), der har hørt til i kirkens senkatolske højaltertavle.

Den tidlige renæssance er repræsenteret af alterpanelet, en (†)præste- og skriftestol (nu på kirkeloftet) og en kirkestol med låge (præstefamiliens), der bærer samme årstal, 1587, som fandtes på en †degnestol. Disse arbejder skyldes øjensynligt samme snedker,

Fig. 11. Indre set mod syd. NE fot. 1982. – Inneres nach Süden.

formentlig den Christen Pedersen snedker i Heager (Øse sogn), som få år før gjorde stole i Øse kirke (s. 1623f.). Prædikestolen er et højrenæssancearbejde, der kan tilskrives »H. P.S(nedker)«, mesteren for Ølgod kirkes prædikestol, og alterstagerne er i barokstil fra o. 1650.

Om de fornyelser og istandsættelser, der midt i 1700'rne iværksattes af de Nørholmske kirkejere (jfr. ndf.), vidner nu hovedsageligt de stærkt fornyede stolegavle fra 1736, bemalingen af den nævnte renæssancestol med det netop patenterede Teilmann-våben 1752, samt messehaglen fra 1765. Altersølv. Fra 1801 skyldes Lorentz Anholm Thuun i Varde, sygesættet fra 1835 Wolfgang Petersen i Haderslev. Kirkens altertavle fra 1839 er et sjældent eksempel på provinsiel, ægyptisk inspireret klassicisme med maleri, Lazarus' opvækkelse, af malerinden Caspare Preetzmann, konventualinde på Gisselfeld. Orglet fra 1868 er bygget af J. A. Demant, Århus.

Farvesætning. Mens altertavle, alterpanel og prædikestol står med brogede bemalinger, udført 1925 af

maler J. Lauritsen Thomsen i Ansager, er det øvrige inventar (bortset fra middelalderfigurene) farvesat af Aage Sørensen 1979 i hovedsageligt grå og rødlige toner.

Istandsættelser. Efter at kirken i begyndelsen af 1700'rne var kommet i et slemt forfald (jfr. indl.), lod kirkeejeren Stefan Nielsen Ehrenfeld 1736 gøre nye stolestader, ligesom han skænkede et Æalterklæde og året efter nyt Æaltersølv. Arbejdet fulgtes op af Andreas Charles Teilmann, der 1752 gennemførte en fuldstændig istandsættelse og nymaling af inventaret, hvorved kirkeejernes indsats til kirkens forskønnelse berømmedes i et langt panegyrisk vers på den fornyede (Æ)altertavle (s. 1580). Efter at den 1839 var blevet udskiftet med den nuværende, lod Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann 1845 inventaret male i en grå perletone, der 1873 måtte vige for egetræsmaaling. 1889-90 opsattes pulpiture i de nye korsarme, og ved en istandsættelse 1925 blev stolestaderne stærkt fornyede og normaliserede, ligesom alt inventar maledes af den lokale J. Lauritsen Thomsen. Ved

Fig. 12. Alterparti bestående af alterpanel fra slutningen af 1500'rne (s. 1576) og altertavle 1839 (s. 1577). NE fot. 1982. – *Altar. Paneel vom Ende des 16. Jahrhunderts. Altarbild 1839.*

den seneste restaurering 1976-79 er orglet blevet flyttet fra sit gamle $\dagger$ pulpitur i vestenden til pulpituret i nordre korsarm, og inventaret har fået en snedkermæssig istandsættelse og delvis nymaling, dog ikke den gamle skriftestol, der kom på loftet.

Alterbord, senmiddelalderligt, muret af munkesten op imod korets østvæg. Det er nu utilgængeligt, ca. 1,5 m bredt og 1 m højt, den øvre del ommuret 1839, da man i bordet fandt en **relikvieæske* af bly (fig. 9-10). Den lå ikke i noget egentligt altergemme, og der fandtes ikke på alterbordets overside »noget mærke eller tegn til, at relikvier var deri nedlagte«. Æsken skal have været »indmuret i kalk« og fremkom, efter at det øverste lag sten var borttaget, idet den dog først bemærkedes »i gruset«. ²⁸ Æsken er firkan-

tet, sammenlagt af et stykke pladebly, $3,3 \times 2,9$ cm, 1,5 cm høj, og indeholder nogle små benstumper, der ved fremkomsten lå i »fint linned«, nu i et stykke papir. På æskens underside er indgraveret majusklerne »agla« (fig. 10), adskilt af små kors, og på en af kortsiderne findes spor af tilsvarende indskrift, formentlig gentagelser af samme trylleord.²⁹ Det består af forbogstaverne i den hebraiske bøn »Attah gibbor leonam adonai« (du er stærk i evighed, Herre), der findes tilsvarende på en relikviekapsel fra Romstrup kirke (Ålborg amt),³⁰ og i de magiske indskrifter på rune-blypladerne fra Tårnberg og Blæsenge.³¹ Indskriftens blanding af versaler (a'erne) og uncialer tyder på, at relikvieæsken stammer fra 1200'rne og altså formentlig er ældre end alterbordet. Den er 1843 indsendt til Nationalmuseet (inv. nr. 7109).

Måske har relikvieæsken oprindeligt været nedlagt i et ældre romansk ($\dagger$)alterbord, hvis *alterbordsplade* (fig. 5) ved restaureringen 1889-90 er blevet anvendt som tilmuring i skibets gamle syddør.³² Af pladen, der er af sort granit, ses 100×98 cm af bordfladen med en helgengrav i to afsæt, 25×21 cm, 27 cm fra pladens kant i øst, der må opfattes som den gamle forkant.

Alterpanelet (fig. 12) er fra slutningen af 1500'rne (1587?), 164×140 cm, 105 cm højt, med en udbygning fra 1839 nærmest væggen, der tjener som underbygning for den nuværende altertavle. Panelet er af fyr, forsiden med fire høje arkadefag, hvis profilerede hesteskobuer smykkes af vekslende neglesnit og cirkler og bæres af kannelerede pilastre med profilkapitæl; i buesviklerne udskåret akantusløv. Kortsiderne har oprindeligt haft fire enkle profilfyldinger, af hvilke de østligste 1839 er blevet vendt og brugt i udbygningen. Broget bemaling fra 1925, gråblå fyldinger suppleret med rødt, grønt, gråt og forgyldning. Panelet er formentlig kommet til i forbindelse med en nyindretning 1587 (jfr. kirkens stoleværk). Indtil 1899, da panelet blev repareret og malet, var det dækket af $\dagger$ alterklæder. Et klæde, der 1713 omtales som »et stykke gammelt kartun, ganske uværdigt til så helligt et brug«, ⁹ afløstes 1736 af et nyt, skænket af Stefan Nielsen Ehrenfeld (se vers på ($\dagger$)altertavle 1752).

Fig. 13. Indre set mod øst. NE fot. 1982. – Inneres nach Osten.

1862 havde kirken et rødt alterklæde med guld-bort, der 1899 var brøstfældigt og fjernedes.¹⁶

Altartavlen (fig. 12) er fra 1839, i ægyptisk inspireret klassicisme med maleri fra 1838, Lazarus' opvækkelse, af Caspare Christina Juliane Ulrikke Preetzmann.³³ Det næsten kvadratiske storfelt indfattes af en portalopbygning med to lotussøjler, der bærer en kraftig, forkrøppet tandsnitsgesims kronet af en fladbuget fronton, der flankeres af akroterier på gesimsfremspringene. Søjlerne hviler på retkantede postamentfremspring, der flankerer et postamentfelt indrammet af tandsnitlister. Tilsvarende lister kanter maleriet og to smalle felter over og under det.

Træværkets brogede bemaling med sølvfarvede søjleskafter omvundet af palmegrene er den lokale J. Lauritsen Thomsens fra 1925. Den

oprindelige bemaling må antages at have omfattet de lotusblade på kapitælerne og palmetter på akroterierne, der hører til stilen.³⁴

Alttermaleriet (fig. 14) af Lazarus' opvækkelse, i olie på lærred, viser i forgrunden Kristus stående på kanten af graven med højre hånd hævet imod den linomvundne Lazarus, der er fremstillet halvt siddende, omgivet af de henførte kvinder, Marta og Maria. Bag Kristus overværer forsamlede jøder underet, og baggrunden udgøres af et landskab med en kuppelbygning og fritstående palmetræer.

I smalfeltet over maleriet læses i forgyldte versaler citatet »Jeg er opstandelsen og livet. Ioh. XI cap. XXV«, der er bibeholdt fra tavlens oprindelige staffering. I postamentfeltet er anført nadverindstiftelsesordene »Wor Herre Jesus Christus i den Nat ... (1 Kor. 23-25)« i forgyldt

fraktur på sort bund. Sprogformerne, skrifttypen og den omstændighed, at indskriften er malet på et stykke egepanel (tavlen i øvrigt er af fyr) viser, at indskriftspanelet må være genanvendt fra en ældre (†)altertavle (ndf. nr. 2, 1752).

1868 var maleriets lærred i stykker et par steder og måtte istandsættes »med varsom hånd«. 16 1873 blev træværket overmalet med egetræsfarve og lidt forgyldning (jfr. fig. 25), der ved inventarets nymaling 1925 er meget for de nuværende farver.

(i) *Altertavler*. 1) *Senmiddelalderlig* (fig. 16a-c), o. 1475, bevaret er tre storfigurer, ca. 115 cm høje, Nådestolen, Maria med barnet og en helgen, formentlig Johannes Apostel, der må have haft plads sammen i tavlens midtskab. Den centrale fremstilling har været *Nådestolen* (fig. 16b), Gudfader, der holder sin korsfæstede søn frem for sig. Som vanligt er faderen vist som en gammel konge med langt bølget hår og fuldskæg. Han sidder på et højt tronsæde, iført fodsidskjortel og kappe; kronen mangler nu spirene, der har været indfældet i forkanten. Korset, som Gudfader holder foran sig, har nu mistet Kristusfiguren, fra hvis fæstelse der ses tre små naglehuller. Også *Mariafiguren* (fig. 15, 16a) har mistet spirene på kronen, hvorfra et langt bølget hår falder ned over skuldre og ryg. Det nøgne, krølhårede barn sidder rankt på moderens venstre hånd og strækker sin højre arm frem mod hendes nu afbrudte højre, der kan have holdt en frugt. Barnet må i sin afbrudte venstre arm have holdt en lille flettet kurv, der ses ved Marias venstre håndled. Hendes inderkjole har tresidet halsudskæring, yderkjolen falder i store, knækedede folder ned over fodstykket, hvoraf et stort stykke nu mangler. *Helgenfiguren* (fig. 16c) er skæglos og barhovedet med halvlångt bølget hår og bærer fodsidskjortel og kappe. Begge hænder, der har været skåret selvstændigt og tappet på, mangler nu. Men det kan skønnes, at højre hånd har været ført over mod den venstre, som har været rakt lige ud af ærmegabet og formentlig holdt helgenattributtet. Såvel den skæglose fremtoning som håndstillingen taler for, at der er tale om en figur af Johannes Apostel, der med sin højre har gjort korsets tegn over den

giftige kalk (jfr. Johannesfiguren i Billum, s. 1088 med fig. 21).

Alle tre figurer er hulede i ryggen, og Maria og helgenen har endvidere nedboringer i issen (helgenens tilproppet). Efter mange år på kirke loftet står træet nu blankt med talrige revnedannelser; enkelte større revner er gamle og udfyldt med oprindelige trækiler. Ubetydelige farverester på kridtgrund, på Gudfader således lidt azuritblå og på helgenens fodstykke grønt. Efter en konservering 1969 er Nådestolen ophængt på triumfvæggen, nord for korbuen, Maria med barnet på nordre korsarms østvæg og helgenfiguren på søndre korsarms.

Mariafiguren er skåret efter samme forlæg som en madonna i Sneum (Skast hrd.) og en række madonnafigurer i Sønderjylland, hvor figurerne også i øvrigt har sidestykker (DK.Sjyll. s. 2820f.). De må have haft den (fig. 16a-c) viste opstilling i tavlens midtskab, med Maria i nord og den formodede Johannesfigur i syd i traditionel værnehelgenplacering. Til midtskabet sluttede sig bevægelige sidefløje, af hvilke den søndre 1716 omtales som i stykker og rent skilt fra træet. Det nedre hængsel var løst, »så dersom bemeldte vinge falder ned under altertjenestens forretning, kunne den slå både præst og degn om ikke flere ihjel«. 9 Efter at tavlen 1752 var blevet afløst af nedenstående, huskedes det endnu 1766, at kirkens tavle i fordum tid havde været ret prægtig, med billedværk, forgyldning og maling, »men altsammen forfalden«. 14 Mens rammeværket øjensynligt 1752 blev genanvendt i den ny tavle, kom figurerne på kirkeloftet, hvor kirkemaler Poul Jensen 1923 fandt dem i miserabel tilstand, fugtskadede, uden farver, men med rester af kalkning. 1925 undslap figurerne en planlagt istandsættelse og nymaling og forblev på loftet, til de 1969 blev taget ned til konservering og ophængning i kirken.

2) 1752, bekostet af kirkeejeren Andreas Charles Teilmann, åbenbart med bibeholdelse af rammeværket fra den middelalderlige fløjaltertavle, hvis figurer erstattedes af malerier. Ifølge præsteindberetningen 1766 blev tavlen forsynet med »jævn maling«, på den ene side Moses, på den anden side Kristus og i midten Nadveren. I

Fig. 14. Altermaleri 1839, Lazarus' opvækkelse, af Caspare Christina Juliane Ulrikke Preetzmann (s. 1577). NE fot. 1987. – Altargemælde. *Die Aufweckung Lazarus. Von Caspare Christina Juliane Ulrikke Preetzmann. 1839.*

Fig. 15. Maria med barnet. Udsnit af figur fra sengotisk (†)altertavle, o. 1475 (s. 1578, jfr. fig. 16a). NE fot. 1982. – *Maria mit Christuskind. Figur vom spätgotischen (†)Altar, um 1475. Ausschnitt.*

postamentfeltet herunder var nadverindstiftelsesordene anført på et skriftpanel med forgyldt fraktur, der er bibeholdt i den nuværende altertavles postamentfelt (jfr. ovf. og fig. 12). Ydermere var på begge siderne antegnede »nogle rim ... versificeret panegyrik« til erindring om de forbedringer, der var sket på kirken inden for mands minde:

»Der været har en Tiid, som mand sig kand erindre,
Da denne Kirke stod brøstfældig, og ej mindre
brøsthølden med Patron, der efterlod sin Pligt,
saa andet Middel blev udseet at hjælpe sligt.
Velbaarne Ehrenfeld herpaa sig nefne lader,
hand giøre lod ny loftt, ny Gulv, ny Stooler-stader,
A(nn)o 1736 ny Alterklæder, ja hand hjalp, hvor
mangel var,
1737 og Kalk og Disk af Sølv til Kirken givet har.
Men da hand gik her fra ved Døden, før hand kunde

faa Kirken prydet, og dends Skade lagt i Grunde,
saa seer mand siden alt at være bragt i Stand
ved fader og ved søn saagot som kræves kand. -
Etats Raad Teilmann sig ved Kirkens bygning kiendte,
Og af betydenhed bekostninger anvendte. -
A(nn)o 1748 paa Taarnets Vester-Muur, paa Vind-
ver, og paa Blye,
hand lod forbedre det, som ei blev giort af nye.
Og hvad som blev ugiort til Gavn og Ziir tillige
Velbaarne Teilmann til Nørholm har ladet siige
A(nn)o 1750 at skulle giøres, og see! muuret over aldt,
A(nn)o 1751 hand det har bragt i stand, hvor
kostbart det end faldt.
See! og hvor pyndtelig vor funt, og skrifte-Cammer,
samt Alter, Prædike- og Degne-Stooler brammer,
A(nn)o 1752 se! tralværk, indlukst Stool, see!
hvor det være maa,
hand har sig Æres, Nafn og tak fortient derpaa.«

Altartavlen, med dens malerier af Moses og Kristus, kan jævnføres med altartavlemoderniseringerne i Kvong 1752 (s. 1169) og i Horne 1747 (s. 1456). Kasseret ved opsætningen af den nuværende tavle 1839.

Altørsølv, 1801, udført af Lorentz Anholm Thuun, Varde.³⁵ *Kalken* (fig. 17) er 20 cm høj, med otte-sidet, stejlt opdrevet fod, hvorpå er loddet et lille, 3 cm højt, støbt krucifiks. Skaftet er cylindrisk, knoppen linseformet, bægeret halvkugleformet med profileret rand, der som indersiden er forgyldt. På siden af bægeret er i en strålekrans-medaljon graveret ordene »Det-te/Giörrer/ til min / IhuKom(m)else« (kursiv på forgyldt bund). Under foden er med kursiv graveret »Vog 40 lod 3 q(uint): Anno 1801«, efterfulgt af Thuuns (gentagne) mærke (Bøje 1982 nr. 6881), Vardes bymærke og lodighedsstemplet »28«. Disk, tv. 15 cm, med graveret indskrift (kursiv) i den forgyldte fordybing: »Ey hemmelig Din Kierlighed,/ Din Kundskab om vor svage Side!!!! Naar Sandserne med Vold-somhed/ fornuften trænge, og vi lide;/ Da frelser! raaber Du: husk Ven!/ Jeg til Exempel levde, lærte, / Paa Korset doende begiærte,/ Dit sande Vel, og evigt Gavn!!!! Vil Du da nu i Lasters favn/ Din Gud, dig selv, og mig vanære?«.³⁶ På fanens underside graveret kursiv: »Vog 9 lod 2 q(uint)« samt de samme stempler som på kalken.

†*Altørsølv*. Efter svenskekrigene nævner in-

Fig. 16a-c. Figurer fra sengotisk (†)fløjaltertavle, o. 1475 (s. 1578). a. Maria med barnet, b. Nådestolen, c. Helgen, formentlig Johannes Apostel. Verner Thomsen fot. 1969. – *Figuren eines spätgotischen (†)Flügelaltars, um 1475. a. Maria mit Christuskind. b. Gnadenstuhl. c. Heiliger, vermutlich Johannes der Evangelist.*

ventariet 1688 en kalk og disk af tin.¹⁵ Dette sæt tjente endnu 1713, da synet bemærkede, at dersom kirken blot kunne nyde sin årlige indtægt, ville den selv kunne bekoste et rigtigt altersæt, »om det end skulle være af purt guld«!¹⁹ 1737 skænkede kirkeejeren et altersæt af sølv, der var forgyldt indvendigt og bar indskriften: »Dette Kalk og Disk er giuen til Aandsager Kirke af samme Kirkes Ejere Velbaarne Hr. Stephan Ehrenfeld med sin Frue Maria Ehrenfeld A(nn)o 1737«.¹⁴

En *oblatæske* og *alterkande* er i sort porcelæn med guld Kors fra Den kongelige Porcelænsfabrik,

tidligst nævnt 1862.¹⁶ En nyere *alterkande* af messing bærer under bunden indskriften:

»Gjort(!)/ Anno 1926/ F. Bruun/Ølgod«, mens en ældre *alterkande* fra 1845 er af blik, oprindeligt sortlakeret med guld Kors. Den tilhører en type, som da blev anskaffet til alle Nørholms kirker.³⁷

Sygesæt (fig. 20), 1835, som det tilsvarende i Hodde-Tistrup udført af Wolfgang Petersen i Haderslev og skænket af kirkeejeren Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann. Den 12 cm høje kalk har cirkulær, aftrappet fod, der som knoppen og det stærkt svejede bæger smykkes af godronnering. På standkanten er med skriveskrift

Fig. 17-18. 17. Alterkalk, 1801, udført af Lorentz Anholm Thuun, Varde (s. 1580). 18. Alterstage, o. 1650 (s. 1582). NE fot. 1982. — 17. *Kelch, von Lorentz Anholm Thuun, Varde, geschaffen. 1801.* 18. *Altarleuchter, um 1650.*

graveret: »Givet af Stamherinde Fröken Rosenörn Teilmann til Andsager Menighed 1835«. Samme sted ses Wolfgang Petersens (gentagne) stempel (Bøje 1982 nr. 7074) og Haderslevs bymærke. Den tilhørende disk, tv. 7 cm, er glat med de samme stempler på undersiden.

Alterstager (fig. 18), o. 1650, nogenlunde svarende til Varde S. Jacobi kirkes (s. 900) og Farup kirkes (Ribe hrd.) fra 1642. Stagerne er 42 cm høje, balusterformede med profilering. De nævnes tidligst i inventariet 1688.¹⁵ *Syv stage*, 1931, 58 cm høj, med indskrift: »Skænket Ansager Kirke Aaret 1931/ til Minde om Jens Jørgen Albrecht-sen«.

Messehagel (fig. 19), 1765, af rødt fløjls med rygkors, bræmmer og årstal »1765« af sølv- og guldindvævede galoner. Den omtales året efter som sirlig og bekostelig, »given af ny fra Nørholm«, og er den bedst bevarede af en serie ens hagler, der ved denne tid anskaffedes til godsets

kirker (jfr. s. 1480).¹⁴ †*Messehagler*. 1586 havde kirkeværgerne overladt provsten Anders Sørensen Vedel 19 dl. til køb af en hagel.³⁸ Måske er det den, der nævnes 1688,¹⁵ og som 1713 omtales som fast ubrugelig. Messehaglen var da meget gammel og »paltet« med adskillige lapper både ude og inde og måtte tre år senere atter lappes af præstekonen.⁹

Alterskranke, o. 1875, af samme type som eksempelvis Tistrup kirkes, der leveredes 1871 af jernstøber Bjelke i Varde (s. 1458). En †*alterskranke*, opsat 1752 af kirkeejren, sagdes 1863 at være »tværs over koret«, af fyr, med læderknæfald.¹⁶

Døbefont (fig. 21), romansk af rødlig granit, tilhørende den vestjyske type (Mackeprang: Døbefonte, s. 174). Fonten er 94 cm høj, med søjlebasefod og en vulst ved overgangen til den halvkugleformede kumme, tv. 70 cm. Den har attisk profil, hvis øvre rundstav er erstattet

af platte, og i åbningen en lågfals. Lidt hvid og sort farve på foden er rest af bemalinger, der fjernedes 1882.¹⁶ 1768 beskrives fonten som en udhulet kampesten med fod, overalt overdragen med oliefarve i blå marmorering (fra 1752, jfr. digt på altertavlen). Den havde da *†trælåg* af snedkerarbejde, og »vandet holder sig af år i andet i den så ren og frisk, som det af reneste strøm hver dag kunne tages«. ¹⁴ Fonten stod o. 1900 ved korbuens nordside, nu i skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, o. 1550, af drevet messing, sydtysk, tvn. 50 cm. I bunden cirkelmedaljon med bebudelsesrelief, indfattet af et næsten udpudset majuskelbånd. På fanen to stemplede mønsterborter og yderst en spinkel buefrise. Fadet synes først anskaffet efter 1862, da kirkens *†dåbsfad* dette år beskrives som et messingfad med Jesu Dåb afbildet i bunden, omgivet af indskrift.¹⁶ 1713 manglede der bækken i fonten, »som dog idelig behøves«. ⁹

Et nyere *krucifiks*, figuren af malet metal, 85 cm høj, på egetræskors, hænger på skibets nordvæg.

Prædikestol (fig. 22) 1609, ifølge en forsvunden indskrift opsat af præsten Bertel Sørensen og kirkeværgen Morten Christensen. Den er et karakteristisk arbejde af en flittig snedker på egen, hvis hovedværk er prædikestolen i Ølgod kirke (s. 1542), signeret »H. P. S(nedker)«. De nærmeste sidestykker er i Grindsted og Fåborg kirkers prædikestole (Slavs og Skast hrdr.), der ligeledes er signerede med forbogstaver.³⁹

Prædikestolen har fire fag med relieffer i arkadefelter, der flankeres af hjørnesøjler med glatte skafter og beslagværk-prydbælte. Søjlerne er korintiske bortset fra den fjernest opgangen, der har et fantasikapitæl med to rækker bladspidser (fig. 24). Arkaderne har profileret bueslag med tandsnit, båret af pilastre med fladsnitsagtigt bladværk og profilkapitæler, nogle med små bladspidser; i sviklerne akantus-treblade af ungrenæssancekarakter. I arkaderne er der fornøjelige, naivt skårne relieffer af Retfærdigheden og af Kristus på korset imellem de to røvere, der som i Fåborg og Grindsted er fordelt på hvert sit prædikestolsfelt. De ejendommelige gaffelfkors

Fig. 19. Messehagel, 1765 (s. 1582). NE fot. 1987. – *Messgewand*, 1765.

Fig. 20. Sygesæt, 1835, en gave fra stamherreinde Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann, udført af Wolfgang Petersen, Haderslev (s. 1581). NE fot. 1982. – *Krankenbesuch* Ingeborg Christiane Rosenørn Teilmann. *Geschaffen von Wolfgang Petersen, Haderslev. 1835.*

flankeret af frodigt bladværk genfindes ligledes i Grindsted. Til reliefferne, der beskrives fra opgangen, hører forneden indskrifter, der som prædikestolens øvrige udgøres af reliefversaler med adskillige sammenskrivninger: 1) (Fig. 23) »Retferdighed«, personificeret som en kvinde med sværd og vægt. Ved hendes hoved er udsåret et mærkeligt hjulkors med bladspidser, og baggrunden udfyldes – som på de følgende relieffer – af små cirkelornamenter. 2) Den gode røver på korset, hvorpå læses: »Refver«. Forneden indskriften: »Here tenck paa m(ig)«. 3) Kristus på korset, udstyret med fint snoet tornekrone. På korset læses: »INRI« og forneden: »Tenck paa Iesv død«. 4) (Fig. 24) den onde røver. På hans kors læses: »Refve(r)« og forneden: »Tro oc icke tvil«. Postamentet, hvis gesims ledsages af tandsnit, har under søjlerne fremspring med vegetativt beslagværk, og i felterne ind-

skriften: »Gvds/ ord blif/ver evin/delig 1609«. Arkitraven ledsages af tandsnit, og frisen, der i øvrigt svarer til postamentet, rummer indskriften: »Salig ere/ de som h(øre)/ Gvds ord/ oc bevare d(et)« (Luk. 11,28). Hængestykkerne er udformet som smalle kartoucher og flankeres af englehoveder under fremspringene. Stolen står i skibets sydøsthjørne på en stolpeunderbygning i enkle klassicistiske former, vistnok fra istandsættelsen 1845. Muret opgang fra 1959.

Den sammenhørende himmel i murhjørnet over stolen har ud imod kirkerummet fem fag. Frisen, der på hjørnerne brydes af flade volutfremspring, rummer indskriften: »Sa elske Gvd verd(en)/ at hand gaf s(in)/ enborne søn i død/ at alle som troer/ p(å) h(am) i(kke) s(kal) f(orgå) m(en) h(ave) d(et) e(vige) l(iv)«. Topstykkerne er udformet som kartoucher med liljespir og arkadefelter, hvori læses (fra nord): »Gvd/ gif g/løck// Meme/ento/ mori (husk døden)//Frø/ ct/ Gvd// Lev/ er/lig// Devs/ provi/debit (Gud drager omsorg)«. Mellem topstykkerne er der spor efter fæstnelse af hjørneprydelser, måske »fløjtespillere« som på andre af værkstedets prædikestolshimle (jfr. s. 1620f.). Under hjørnerne er der englehoveder, mens egentlige hængestykker nu mangler. Loftet, der er af fyr, har profilribber udgående fra en roset i midten.

Prædikestolens brogede staffing med megen forgyldning er udført 1925 af kunstmaler J. Lauritsen Thomsen, Ansager, angiveligt som et forsøg på en genfremstilling af de oprindelige farver.²⁵ Prædikestolens gamle opgang bar på »holde-

træet« indskriften: »Lod her Bærtel S(ørensen) og M(orten) C(hristensen) indsete dene predike-stol an(n)o 1609«.40 1713 omtales prædikestolen som meget brøstfældig, mange stykker var nedfaldne (de nu manglende prydelser på himlen), og et stykke af himlen hang løst, »så man ved ikke den tid, det måske vil falde ned og gøre folk skade«.9 Istandsættelserne 1752 og 1845 omfattede nymalinger af prædikestolen, der vistnok beholdt sin gamle underbaldakin til 1845, opgangen til 1873. Dette år fik prædikestolen en ny opgang af fyrretræ (nu på kirkeloftet) og blev malet i egetræsfarve med lidt forgyldning (jfr.

Fig. 21. Døbefont, romansk af granit (s. 1582). NE fot. 1982. – *Romanische Granittaufe*.

fig. 25), der stod indtil 1925, da stolen i det væsentlige fik sin nuværende fremtræden.

I *stolestaderne* indgår en renæssancestol med årstallet 1587 på gavlene og låge fra præstegårdstolen (fig. 26), men ellers er stolesættet i sin kerne fra 1736 i egnens forsinkede ungrenæssanceformer. Det er stærkt fornyet 1925, da de nuværende bænke med let skrå fyldingsryglæn blev indsat. Gavlene er i hovedsagen de gamle, bestående af et rammeværk med to glatte profilfyldinger, men deres oprindelige, egnstypiske småspir har 1925 måttet vige for tresidede gavlspidser udført efter forbillede af den nævnte renæssancestol. Gavlenes oprindelige form ses på et interiørbillede fra o. 1900 (fig. 25) og er bibeholdt på tre gavle på søndre pulpitur; endnu tre *gavle af gammel form, 100 cm høje, og én med gavlspids fra 1925 (fig. 27-28) er siden 1980 i Ølgod Museum (inv.nr. 5584 a-c, 5585).⁴¹ Stoleværkets bemaling i gråt og nuancer af rødt og lilla er fra 1979.

Forrest i skibets nordside står en *renæssancestol* (fig. 26), der er sammenbragt 1979 af to høje

Fig. 22. Prædikestol, 1609, opsat af præsten Bertel Sørensen og kirkeværgen Morten Christensen (s. 1583). NE fot. 1982. – Kanzel, aufgestellt vom Pfarrer Bertel Sørensen und vom Kirchenpfleger Morten Christensen, 1609.

Fig. 23-24. Prædikestolsfelter, 1609 (s. 1584). 23. Retfærdighed. 24. Den onde røver på korset. NE fot. 1982. – Kanzelfelder, 1609. 23. Die O

Fig. 25. Indre set mod øst o. 1900. Fot. i Det kgl. Bibliotek. – *Innernes nach Osten um 1900.*

gavle med årstallet 1587 og en bred låge, som stammer fra præstegårdsstolen. Alt er rimeligvis udført af Christen Pedersen i Heager (jfr. s. 1623f.) og fremtræder nu noget afkortet forinden, de kraftige gavle 138 cm høje. De består af en svær planke afsluttet med en høj spids, der har pålagte profillister med tandsnit i form af en gavltrekan omkring et udskåret englehoved. Herunder har plankerne et udsparet, rektangulært felt med profilkant og fladsnitsagtigt akanusløv og nederst en ganske let indskåret arkade med kannelerede joniske pilastre (baser mangler), bærende et profileret bueslag med små cirkelornamenter. I bueslagene er indskåret årstallet »15/87« fordelt på begge gavle; den østre har endvidere over arkadebuerne et vandret profilmåbånd og i sviklerne en art okseøje. Lågen har en stor højrektangulær profilfylding og nederst to halvt afskårne foldeværksfyldinger; nyere dækliste. Bemalingen er som de øvrige stoles, suppleret med lidt forgyldning, og i lågens fylding er bibeholdt en udsmykning fra istandsættelsen 1752, slægten Teilmanns våben på sort bund over et vers i forgyldt, pyntelig frakturskrift: »Saalenge Tranen ei forglem(m)er Vagt at holde/ med Steenen løftet op fra Jorden i sin Food-/ Saa lenge som mand seer Wiin-Ranken sig at volde/ paa reene Bierge og paa Druer være good./ Saalenge varigt Huus med Tegl og Sparre bindes/ Saalenge Tre af eet slags Roser Blåde

faar./ Saalenge gid dend slægt af Teilmann ogsaa findes, Der fører Vaagen som her oven tegnet staar!«. Verset, med udtydning af slægtens netop (1751) patenterede våben, har sluttet sig til en indskrift på den samtidige (†)altertavle (nr. 2). Mellem 1890 og 1979 sad lågen i en pulpituropgang, oprindeligt som nævnt i præstegårdsstolen (jfr. ndf.), hvor måske også gavlene har hørt hjemme.

Staderne beskrives 1766 som værende af fyr i to rækker, »åben og uden døre, og efter almindelig brug i kirkerne for begge køn indrettede og opførte af ny a(nn)o 1736«. ¹⁴ På grund af uorden i fordelingen, hvorved nogle stole »blev besøgte og tilegnede af alt for mange personer og andre stod halvt ledige, og hvorover endog da holdtes disputer og påstand«, lod A. C. Teilmann 1752 foretage en nyfordeling. Staderne fik som led i en nymaling påtegnet numre i oliefarve, og hver gård og sted fik anvist plads. Således forefandtes 1766 »20 fruentimmerstole efter nummer fra øverst på den nordre side i kirken, og imellem nr. 19 og 20 en indelukt stol for præstegården. Ligeledes 26 mandsstole efter nummer fra øverst på søndre side, og nederst omkring på nordre side indtil fruentimmerstolene«. Allernederst i kirken, tværs over, var en »particulair stol for den gård Møllebye kaldet«. ¹⁴ Samme opstilling fandtes 1862, da det oplyses, at der var rygstød i mandsstolene, men ikke i kvindestolene bortset fra i præstefamiliens, der omtales som lukket (med låge) og med det (bevarede) Teilmannske våben og vers malet. ¹⁶ 1873 fik samtlige stole rygstød og blev malet i egetræsfarve, og med kirkeudvidelsen 1889-90 udbyggedes stoleværket i de nye korsarme ved simpel forlængelse af skibets forreste bænke (jfr. fig. 25). Ved den omfattende fornyelse og normalisering af staderne 1925 blev der også i korsarmene etableret stole i to rækker, og alt maledes med den lokale J. Lauritsen Thomsens brogede farver, der 1979 er afløst af de nuværende.

†*Stolestader.* Over de ældre stader, hvori ovennævnte renæssancestol har indgået, findes en fortegnelse fra 1713 omfattende 17 kvindestole og 25 mandsstole. Syv efterskrevne bestemmelser søger at etablere retningslinier for »gammel

kirkeskik« i fordelingen på gårde og steder og med hensyn til gamle aftægtsfolks, indersters og »ledige folks« pladser.⁴²

(†)Præste- og skriftestol, slutningen af 1500'rne (1587?), siden 1979 på kirkeloftet i miserabel tilstand. Den er af fyr og består som vanligt på egnen (jfr. s. 1206, 1230) af to panelvægge, 188 cm høje, der oprindeligt må have aflukket korets nordøsthjørne. Den ene væg er fuldt bevaret (sydvæggen?) 108 cm bred, og består af tre fag med portalfelter, hvoraf de to fag danner en dørfloj, som har en gammel snoet dørning af jern. Portalfelterne danner to rækker, den nedre lidt højere, og de består af kannelerede pilastre med profilkapitæler bærende profilerede buer, som ledsages af neglesnit og små cirkelornamenter. De nedre portalfelter er indskårne, de øvre dannes af pålagte lister og har i sviklerne cirkelornamenter (en art okseøjne) som på præstefamiliens stol fra 1587. Panelet krones af fristykke med tandsnit, der nu mangler på den anden væg, som både er afkortet og delvist fornyet, nu 90 cm bred. Den består af et tilsvarende arkadefag, hvortil nu slutter sig et stykke sammenflicket panel, der udgøres af gennembrudt gitterværk foroven, glatte brædder forneden. Stolen står med hvid maling, hvorunder der er konstateret farver fra 1925, to lag egetræsådring, en perlefarve (fra 1845) og endelig en bemaling med grønne fyldinger i blåt rammeværk.

Formernes lighed med alterpanelets og renæssancestolens, begge med årstallet 1587, antyder, at stolen er opsat i forbindelse med en større nyindretning dette år (jfr. †degnestol 1587), formentlig ved Christen Pedersen i Heager. Præste- og skriftestolens gamle plads må have været den vanlige nord for altret. 1752 blev »skriftekammeret« smukt malet, og ved 1800'ernes istandsættelser reduceret og flyttet til korets sydvesthjørne, hvor den anes på interiørbilledet fra o. 1900 (fig. 25). Her ses ved korbuens sydvange en †degnestol, der bærer årstallet 1587.²⁵ Den havde gavle med høje spidser som den samtidige renæssancestol (jfr. ovf.) og har rimeligvis oprindeligt stået i hjørnet syd for altret som pendant til præstestolen i nord.

†Skab, 1865, indsat »af Nørholm« til alterklæ-

Fig. 26. Renæssancestol 1587, lågen fra præstegårdstolen med påmalet Teilmannsk våben og indskrift 1752 (s. 1585). NE fot. 1982. – *Renæssancegestühl, 1581. Tür vom Pfarrhofgestühl mit Teilmannschem Wapen und Inschrift, 1152 aufgemalt.*

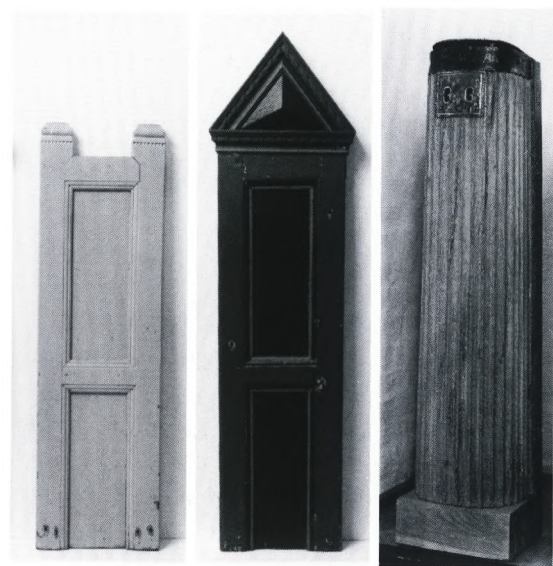

Fig. 27-29. 27-28. *Stolegavle 1736, i oprindelig form og med gavlspids fra 1925 (s. 1585). I Ølgod Museum. 29. Pengeblok, begyndelsen af 1800'rne (s. 1588). NE fot. 1987 og 1982. – 21-28. *Gestühlswangen in ursprünglicher Form, 1736, und mit Wangkopf von 1925. 29. Opferstock, Anfang des 19. Jahrhunderts.

Fig. 30. Orgel, 1868, bygget af J. A. Demant, Århus (s. 1588). Her fotograferet på det oprindelige *†*orgelpulpitur i skibets vestende, facaden med nu afmonterede vinger fra 1944. Annelise Olesen fot. 1975. – *Orgel, 1868 von J. A. Demant, Århus, gebäut. Aufnahme 1975 noch auf der ursprünglichen †Orgelempore mit jetzt abmontierten Flügeln aus dem Jahre 1944.*

dernes opbevaring i koret. Det var af fyr, blåmalet,¹⁴ og eksisterede endnu 1862.¹⁶

Pengeblok (fig. 29), begyndelsen af 1800'rne, 104 cm høj. Den består af en hulet egestamme, der er kanaleret, så den fremtræder som et søjlestykke. Foroven omløbende jernbånd og dobbeltlås samt jernlåg med pengeslids. Træet står afrenset siden en istandsættelse 1975, der erindres ved en lille kobberplade med graveringen: »Restaureret i 1975 smed Kr. Skov Ansager«. Vestligst i skibet ved indgangen fra tårnet.

Kirkebøsse, nyere, af messingblik med tranerelief. Ved indgangen i søndre korsarm. To *†pengetavler* af blik til husarme nævnes 1862.¹⁶ 1713 manglede kirken tavler.⁹

Dørfløje. Kirkens ydre dørfløje er af fyr, rundbuede, fra 1979. I døren til tårntrappen sidder en ældre aksedør, måske fra o. 1800, let rundbuet og bestående af seks sammenpløjede fyrreplaner sammenholdt med tværrevler. Rødmalet, indersiden umalet. En tilsvarende aksedør af tre planker sidder mellem tårnet og skibets loft.

Fra en ældre *†dørfløj* stammer en **smedejernslås*, vel fra o. 1700, med en svær bolt, nøgle og ring, nu i Den antikvariske Samling i Ribe (inv.nr. 1137). Fløjen må antages at have hørt til i det 1889-90 nedrevne *†*våbenhus, hvis yderdør blev vendt 1882.¹⁶

I begge korsarme findes *pulpiturer* fra 1890, det nordre siden 1979 med orgel og i underbygningen et køkken og redskabsrum til kirketjenten.

Orgel, 1868, med tre stemmer og ét manual, bygget af J. A. Demant, Århus. Udvidet med fire stemmer 1944 af Marcussen & Søn, Åbenrå; restaureret og ombygget 1978 af samme.⁴³ Oprindelig disposition: Tectus 8 Fod, Fugara 8 Fod, Octav 4 Fod. Nuværende disposition: (ét manual med syv stemmer) Quintatøn 16', Tectus 8 Fod, Fugara 8 Fod, Octav 4 Fod, Rørflojte 4', Quintatøn 2', Mixtur II-III. Klokkespil med fire toner. *Mekanisk aktion, sløjfevindlade, de tilbyggede stemmer dog på pneumatisk keglevindlade.* Den enkle, nyklassiske facade fik 1944 nye attrappiber af sølvbronzeret zink. Samtidig udstyredes den med sidevinger i renæssancestil (jfr. fig. 30); disse fjernedes atter ved ombygningen 1978 og opbevares nu ved kirken. På facaden læses indskriften: »Givet til Opbyggelse og Glæde for Andsager Sogns Menighed, Aar 1868, af Mads Bertelsen i Andsager, født i Sønderby, Grindsted Sogn, 1807«. I orglets vindlade findes følgende indskrifter: »Anno 1868 lod Aftægtsmand forhen Kroemand og Smed i Andsager dette Orgel bygge og opsætte i Andsager Kirke af I. A. Demant. Aarhuus d. 26. Mai 1868«. »Min kjære Fader Orgelbygger P. W. F. Demant døde d. 14. April 1868 i sit 66. Aar, dette for dem som i Tiden skal tilintetgjøre den lille min Gjerning, som jeg stedse har rygtet med Omhue og Kjerlighed. Aarhuus d. 27. Mai 1868. I. A. Demant«. Mads Bertelsen spillede

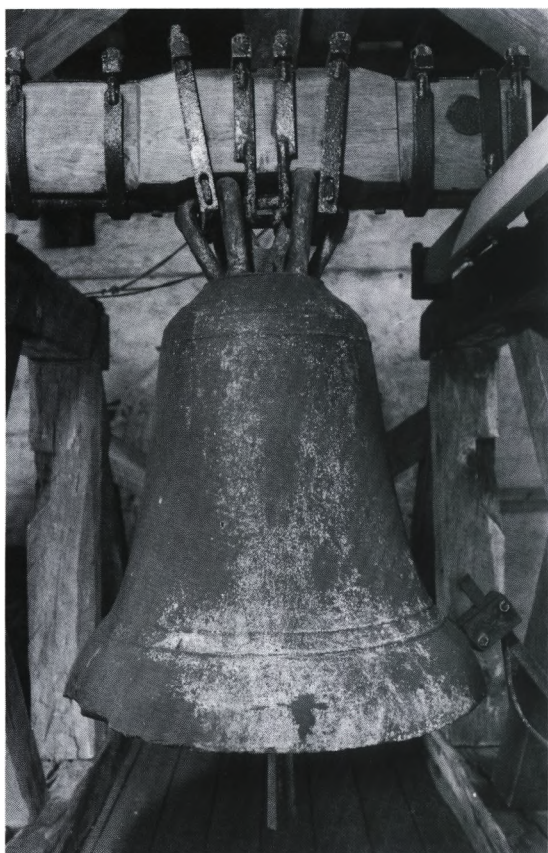

Fig. 31. Klokke, o. 1225 (s. 1589). NE fot. 1982. – *Glocke, um 1225.*

selv på orglet i den første tid.¹¹ Orglet står siden 1978 på nordre korsarms pulpitur, hvor det i forbindelse med flytningen og restaureringen er blevet opdelt i to afdelinger, opstillet i hver sit hus. Det forreste hus er indfældet i pulpiturbrystningen og rummer det oprindelige værk; det bageste, der har gitterforside, er opstillet ved nordmuren og rummer tilbygningen fra 1944. Spillebordet er anbragt i vestsiden af det forreste orgelhus. Organisten følger gudstjenestens gang gennem et internt TV-anlæg.⁴⁴ Indtil 1978 stod orglet på et *†orgelpulpitur* i skibets vestende (jfr. fig. 30), der var samtidigt med instrumentet.

Salmenummertavler, 1926, fire ens af fyrretræ med profilramme og tandsnitgesims, 81 × 64 cm, til ophæng af letmetal-cifre. Gråmalede med mørk kant.²⁵ 1862 omtales fem *†salmenummertavler*,¹⁶ i begyndelsen af 1900'rne én med ma-

lede tal på træplader og fire sorte til kridt (jfr. fig- 25).²⁵

Lysekroner. 1962 er opsat fire ens lysekroner, to i skibet, én i hver korsarm. På loftet ligger fire lysekroner af jern, i bysantinsk stil, fra o. 1900.

Et nyere *kirkeskib*, fregatten »Jylland«, hænger over midtgangen i skibet.

En *†ligbåre* blev efter kirkesynets ønske afskaffet 1873, da våbenhuset blev forsynet med bænke (jfr. s. 1511).¹⁶

Tårnur, 1941, skænket af fru Caroline Jensen, udført af tårnurfabrikant Kjeldsen Nielsen i Løkken. Skiver i vest og nord.

Klokke (fig. 31), o. 1225, tv. 75 cm, med listebånd om halsen og ved overgangen mellem legemet og den kraftige slagring. Glatte afrundede hanke. Mellem halsens lister er sekundært indridset »HB 1775« (Uldall s. 5,12). Ophængt i slyngebom fra 1943. *†Klokker*. 1528 afleveredes to klokker, der med jernfang vejede henholdsvis 1 skippd. 6 lispd. og 1½ skippd. 1 lispd.⁷

Klokkestolen er af egetræ, gammel, måske fra 1500'rne. Ældre udstemninger viser, at bjælkerne er genanvendt (fra ældre, større klokkestol?).

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 32) o. 1743. Sognepræst Hans Knudsen Helsing, †1747, 59 år, og hustru Søster Anne Gloe, †1743, 55 år. »Et fællis Leier-sted iblandt de Dødes Graver/ her liige neden for i Kirke-gulvet haver/ en Præst og hustrue valdt, og efter ønske fandt/ da deres leve-tid og levelys udrandt,/ I sex og tive Aar som Præst og Siæle-hyrde/ Ved denne Meenighed hand bar sit Embeds-byrde/ I megen Omhue, i Aarvaagenhed og fliid,/ Og var tilforne Præst til Feldts i fem Aars tiid, / Som Fødeland for ham er Siæl-land at antegne/ Og samme ogsaa sig hans Hustrue kand tilregne,/ Hand tre og tive Aar med hende næsten stod/ I ægteskab, og Børn sig ikke efterlod,/ De brugte tiiden, og fuldendte deres Dage/ I troe og vente af et bedre liiv tilbage,/ Det være satt om dem, hvis Navn ei bør døe./

Hans Knudsen Helsing/ Og hans Søster Anne Gloe/ satt dette Minde«.

Rektangulær egetavle med rammeværk af fyrretræ, 110 × 65 cm. Indskriften udfylder hele tavlen, der indrammes af profillister med kapitæler samt øverst en udsvejfning. Den nuværende staffing med hvid fraktur på sort bund samt gråmarmorert ramme er nyere, over en oprindelig gul skrift og blå marmorering.

Epitafiet hang oprindeligt på skibets nordvæg.¹⁴ 1862¹⁶ var det opsat i tårnrummet, hvorfra det er flyttet til den nordre del af skibets vestvæg.

2) Opsat 1789 over præsten Georg Andreas Fabricius, *1740, †1814, hustruen Else Øllgaard, †1804, og sønnen Wilhelm Fabricius, †1789. »Paa/ Denne Kirke Gaard,/ Under en med Træer/ Omplantet Hvælving (jfr. gravkrypt)/ sees det af/ Georg Andreas Fabricius,/ Dette Steds Sogne Præst/ Med Hans elskelige Huustroe,/ Else Øllgaard,/ Og Deres første Son,/ Wilhelm Fabricius,/ valgte Hvile Sted/ Lad os, o! Gud skue/ Dit Ansigt i Retfærdighed,/ Og mættes naar du vækker os/ til Dit Billede!/ Psalm: 17, v:15/ Med Kirke Patronens Minde/ 1789.« Kursiv i relief.

Rektangulær sandstenstavle, 153 × 96 cm, med svejft, tandsnitsindrammet topstykke, rosetter i hjørnerne og ovalt indskriftfelt omkranset af en perlestav. I topfeltet er udhugget en olielampe med feston og bagved en laurbærranke.

Stenen er malet grå med forgyldt indskrift, perlestav og rosetmidte samt tandsnit på rød bund. Topfeltets udsmykning fremstår forgyldt og rød på sort bund. Den er i sine klassicistiske træk beslægtet med epitafium nr. 3 og 4 i Varde S. Jacobi (s. 932 med fig. 54), hvorefter det første er opsat 1782 af Fabricius over hans fader. Som disse er der formodentlig tale om et arbejde af Frands Bastiansen i Tjæreborg (jfr. s. 1154 med note 46). Indsat i skibets sydмур (jfr. fig. 11).

3) Sat 1864 af den efterlevende slægt som erindringsminde over soldat Niels Peder Johnsen, *12. febr. 1834, konfirmeret i Andsager kirke 30. april 1848. »I Krigen for Konge og Fædreland/ blev han haardt saaret i Slaget ved/ Dyb-

bøl den 22. Februar 1864, og døde/ af sit Saar i Assens den 4. April s(amme) A(ar).«

Paa Ærens Mark Du fik dit Saar,
Du ville værge Danmarks Ære,
En Laurbærkrands hos Gud du faaer,
Der uforvisnelig skal være!!!

Rektangulær tavle, af fyrretræ, 129 × 64,5 cm, i profilramme med indskrift i versaler og fraktur. En trekantgavl har haft lister som indramning af et maleri: Opstilling med kanon og krydslagte dannebrogssflag i landskab. Grøn- og hvidmarmorert ramme. Hvid indskrift, dog navn i gult, på brun bund. Mindetavlen blev ophængt i tårnrummet, nu på den nordre væg.

†Gravsten, omtalt 1869, i våbenhusets gulv.²⁷

En †muret begravelse i koret foran altret omtales 1718. Trælugen var da så forfalden, at »både præsten og menigheden måttet gå omkring ved siderne«. Den erhvervedes senere som gravsted for Jens Sørensen Jessen, præst i Ansager 1745-69, dennes 1. hustru, Maren Bjørn Pedersdatter Friede, og 2. hustru.¹¹

Gravkrypt på kirkegården o. 1789, for præsten Georg Andreas Fabricius, dennes hustru og søn (jfr. epitafium nr. 2). Den murede og hvidtede krypt, 264 × 275 cm, dækkes af et øst-vest gående tøndehvælv, 145 cm højt. Østmuren var 1980 faldet sammen, og ved opmuringen konstateredes rester af tre kister, stillet på murede sokler. Den nedgravede krypt findes i vestdiget, ca. 15 m syd for kirkegårdens vestindgang.

Smedejernsgitter, o. 1850, højde 89 cm, 3□×□4 fag, på cementsokkel. Syd for koret.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur og forkortelser til s. 54f. Endvidere er benyttet:

Ved embedet. Synsprotokoller 1862-1924 og 1924ff. – *LA Vib. Reg. NM2. Håndskrifter.* F. Uldall: Om de danske landsbykirker VII, 1886, s. 18-20. – *Notebøger.* Søren Abildgaard VIII, 21 (1772). – *Indberetninger.* Jacob Helms 1874 (bygning og inventar), Verner Thomsen 1969 (middelalderlige træskulpturer), Mogens Larsen 1977

Fig. 32. Epitafium (nr. 1, s. 1589), o. 1743, over sognepræst Hans Knudsen Helsing, †1747, og hustru Søster Anne Gloe, †1743. NE fot. 1982. – *Epitaph für den Pastor Hans Knudsen Helsing, †1747, und seine Frau Søster Anne Gloe, †1743.*

(inventar og kalkmalerier), Olaf Hellvik 1979 (kalkmalerier i tårnrummet), Søren Manøe Hansen 1980 (gravkrypt på kirkegård), Elna Møller 1982 (bygning g), Ebbe Nyborg 1982 (inventar).

Tegninger og opmålinger. NM2. Tegning af detalje af prædikestol ved E. Rondahl 1898. Tryk af plan og snit, restaureringsforslag, ved R. Aas og H. Thorup 1977. Plan og tværsnit af bygning ved Henrik Gram og Søren Gottfred Petersen 1981.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Niels Jørgen Poulsen, inventar ved Ebbe Nyborg og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Vibeke Andersson. Redaktionen afsluttet juli 1988.

¹ Oldemoder, s. 87. -

² Kronens Skøder III, 211. -

³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Øster Horne hrd. 1680-1761 (C 4.83). -

⁴ Kronens Skøder III, 779. -

⁵ Jfr. note 3. Skødet udstedtes først 29. juli 1726, jfr. Kronens skøder IV, 633. -

⁶ Jeppe Hejbøl: Ansager Sogns Historie, Ansager 1940, s. 84f. -

⁷ RA. Reg. 108A nr. 21. Fortegnelse over indkrævede klokker 1528-29. -

⁸ H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 1883, s. 457. -

⁹ RA. Film nr. 9780. Øster Horne hrd.s provsti 1683-1768. Provstebrotokeol. -

¹⁰ Præsteindberetninger til Ole Worm I, udg. ved Frank Jørgensen, 1970, s. 232-35. -

¹¹ Jfr. Jeppe Hejbøl (note 6). -

¹² DaSagn, Ny rk. II, 112; Thiele: Danmarks Folkesagn II, 250. -

¹³ Således 1794, jfr. LA Vib. Ribe bispearkiv. Indberetninger. Kirke- og præstegårdssyn 1793-97. -

¹⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop J. Bloch 1766-69 (C 4.775). -

¹⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Regnskabsbog for Ansager kirke 1688-95 (C KRB 14). -

¹⁶ Synsprotokeol 1862-1924. -

¹⁷ Indberetning af 2. januar 1843 til Chr. Jørgensen Thomsen i NM2. -

¹⁸ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkesyn 1696-1775 (C 4.189). -

¹⁹ H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 383. -

²⁰ A. C. Teilmann sluttede 25. maj 1750 kontrakt med Otto muremster af Varde om reparation af Ansager, Hodde og Torstrup kirker. Muremsteren skulle tage fat, når han havde afsluttet sit arbejde (for Morten Teilmann) på herregården Skrumsager og Nørre Nebel kirke, hvor han bl.a. ommurede korgavlen (se s. 1189). LA Vib. Nørholm godsarkiv. Dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (G 463.89). -

²¹ Mester Hans er formentlig identisk med den blymester Hans Nielsen i Haderslev, der 1693 tækkede Varde S. Jacobi kirkes skib og våbenhus (sml. s. 884 samt DK. Sjyll. s. 722 og 768). -

²² Personalhistorisk Tidsskrift, 9. rk. II, 1929, s. 203. -

²³ Jfr. arkitektens arbejdsbeskrivelse. Ved embedet. -

²⁴ LA Vib. Nørholm godsarkiv. Dokumenter vedr. kirkerne 1694-1909 (C 463.89). -

²⁵ Synsprotokeol 1924ff. -

²⁶ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og købstadsprovsti. Synsprotokeol for kirker og præstegårde 1812ff. (C 36A.13). -

²⁷ LA Vib. Skast, Ø. og V. Horne hrd.s provsti. Synsprotokeol 1828-91 (C 44.3-5). -

²⁸ Beretning af pastor Verner Jesper Andreas Ramsing - i Nationalmuseets indførselsprotokeol 1843. -

²⁹ I Nationalmuseets indførsel og i H. K. Kristensens fremlæggelser af relikvieæskens er indskriften læst »vibv«, d.v.s. på hovedet. Se H. K. Kristensen: Øster Horne Herred, 1944, s. 381 og samme: Fra Vester Nebel kirke, i ÅrbRibe 1980, s. 520f. med fig. 14. -

³⁰ Tage E. Christiansen: To gejstlige Typer fra Valdemarstiden, i Middelalder, metode og medier, Fest-

skrift til Niels Skyum-Nielsen, 1981, s. 170f.

³¹ Se Marie Stoklund: Runefund, i *ÅrbOldkHist.* 1986, hvor der også henvises til formlens anvendelse i andre nordiske runeindskrifter.

³² LA Vib. V. og Ø. Horne hrdr.s provsti. Kirkesyn 1892-1932 (C44A.1).

³³ Se Else Kai Sass: Kvinden som skabende Kunstner, i *Kvinden i Danmark*, red. Lisbet Hindsgaul og Kate Fleron, Odense 1942, s. 704.

³⁴ Tavlen fremstår som en meget lokal udgave af C. F. Hansens og G. F. Hetsch' stil. Herom Kjeld von Folsach: *Fra Nyklassicisme til Historisme*. Arkitekten G. F. Hetsch. 1988. Jfr. også F. F. Friis' (†)alterarrangement fra 1845 i Ribe Domkirke (s. 415f.). -

³⁵ Ole Faber og Bo Bramsen: *Varde Sølv*. Guldsmedemestre på Varde-egnen og deres arbejder ca. 1600-1870, Varde 1983, s. 80f., 134 med fig. 169, 425. -

³⁶ Indskriften svarer til verset på patenen i Tistrup kirke fra 1796, s. 1504 med fig. 20. -

³⁷ Jfr. note 27. Efter at have været kasseret er kanden fundet i gulvet under et af korsarmspulpiturene ved den seneste restaurering. -

³⁸ RA. Anders Sørensen Vedels regnskabsbog. -

³⁹ Jfr. s. 1462 med note 60. og s. 1542 med note 71. -

⁴⁰ Jfr. note 14 og H. K. Kristensen: *Øster Horne Herred*, 1944, s. 382f. -

⁴¹ Yderligere fem stolegavle er på kirkeloftet, endnu med bemaling fra 1925, blå rammeværk, røde lister og grønne fyldinger. -

⁴² RA. Film nr. 9780. *Øster Horne herreds provsti*. Provstebrotokeol 1683-1768. Fortegnelsen er citeret i uddrag i H. K. Kristensen: *Øster Horne Herred*, 1944, s. 381f.

⁴³ NM2. Marcussen & Søns tilbud 15. marts 1978 på istandsættelse og ombygning af orglet. -

⁴⁴ Yderligere oplysninger findes i *Den danske Orgelregistrant*. -